
XXI. КОЗАЧЧИНА

«Цеж бо те племя славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке цїсарство морем Чорним і суходолом. Це з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх човнах-однодеревках (моноксілах), по морі й по суші плавало та Царгороду добувало. Цеж вони, за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Цеж їхні предки, разом з Володимиром, хрестилися, віру християнску від царгородської церкви приймали»...

Так то писали про козаків українські церковні ерархи, в меморіялі до польської влади в 1621 р. І можна сказати, що в цій апотеозі козащини не було перебільшення так само, як вірний був родовід цієї верстви українського громадянства, що в XVI—XVII ст. узяла на себе місію боротьби за релігійні, національні й державницькі ідеали України. Не інакше ставилася до козащини сучасна її народня маса, в найбільш блискучих фарбах змальована козащина в народній пам'яті й уяві — в історичній традиції й усній словесності народу.

«Козащина, це не тільки найблискучіша, найефектовніша поява української історії; вона становить ще й добу найбільшого напруження сил українського народу і його державної, суспільної та культурної творчости. В козащині, український народ виділив зпоміж себе найкращий, найбільш активний елемент, утворив своєрідну аристократію, коли приймемо, що грецьке слово «арістос», значить — найкращий».

(Д. Дорошенко).

Оспівала козачину українська, народна пісня, звеличала українська романтична поезія, розяснила її вагу в історії українська й чужинецька історіографія.

Зародилася й змогутніла козащина в особливих умовах нашого державно-політичного лихоліття, на спустошених татарвою «диких полях», у безпосередньому сусідстві й у безупинній боротьбі з кримськими хижаками. Повстає козащина як стихія, як вона хаотична, без дальшої мети й глибшої політичної програми. Але обєднавшись з громадянством, призвавши на поміч своїй узброєній руці й очайдушному, лицарському сердцю, розум нації, козащина дуже скоро змінила свою роль добичника й оборонця степових окраїн на роль будівничого-творця відродженої Української Державности.

Браслав, Канів і Черкаси на правому, Остер, Чернігів і Путивль на лівому березі Дніпра були, по татарських погромах XV ст. найдалі висунутими, сторожевими баштами заселеного й загосподарованого простору України. Поза ними простягалися вже «дикі поля»; дикі не так через своє запущення, як через небезпеку життя, що чаїлася тепер за кожним корчем, у кожній степовій балці.

Західня Україна, Волинь, Київщина, Поділля, хоча й щедро вивінувані природою, хоча ще далеко неперелюднені, чим далі тим дужче закріплюються за Польщею, за польськими порядками, та громадським

XXI. КОЗАЧЧИНА

«Цеж бо те племя славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке цїсарство морем Чорним і суходолом. Це з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх човнах-однодеревках (моноксілах), по морі й по суші плавало та Царгороду добувало. Цеж вони, за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Цеж їхні предки, разом з Володимиром, хрестилися, віру християнску від царгородської церкви приймали»...

Так то писали про козаків українські церковні ерархи, в меморіялі до польської влади в 1621 р. І можна сказати, що в цій апотеозі козащини не було перебільшення так само, як вірний був родовід цієї верстви українського громадянства, що в XVI—XVII ст. узяла на себе місію боротьби за релігійні, національні й державницькі ідеали України. Не інакше ставилася до козащини сучасна її народня маса, в найбільш блискучих фарбах змальована козащина в народній пам'яті й уяві — в історичній традиції й усній словесності народу.

«Козащина, це не тільки найблискучіша, найефектовніша поява української історії; вона становить ще й добу найбільшого напруження сил українського народу і його державної, суспільної та культурної творчости. В козащині, український народ виділив зпоміж себе найкращий, найбільш активний елемент, утворив своєрідну аристократію, коли приймемо, що грецьке слово «арістос», значить — найкращий».

(Д. Дорошенко).

Оспівала козачину українська, народна пісня, звеличала українська романтична поезія, розяснила її вагу в історії українська й чужинецька історіографія.

Зародилася й змогутніла козащина в особливих умовах нашого державно-політичного лихоліття, на спустошених татарвою «диких полях», у безпосередньому сусідстві й у безупинній боротьбі з кримськими хижаками. Повстає козащина як стихія, як вона хаотична, без дальшої мети й глибшої політичної програми. Але обєднавшись з громадянством, призвавши на поміч своїй узброєній руці й очайдушному, лицарському сердцю, розум нації, козащина дуже скоро змінила свою роль добичника й оборонця степових окраїн на роль будівничого-творця відродженої Української Державности.

Браслав, Канів і Черкаси на правому, Остер, Чернігів і Путивль на лівому березі Дніпра були, по татарських погромах XV ст. найдалі висунутими, сторожевими баштами заселеного й загосподарованого простору України. Поза ними простягалися вже «дикі поля»; дикі не так через своє запущення, як через небезпеку життя, що чаїлася тепер за кожним корчем, у кожній степовій балці.

Західня Україна, Волинь, Київщина, Поділля, хоча й щедро вивінувані природою, хоча ще далеко неперелюднені, чим далі тим дужче закріплюються за Польщею, за польськими порядками, та громадським

устроєм, що його підставою було повне закріпощення селянства. А тут, обабіч Дніпра простяглися неміряні, кинуті облогом простори, що про них писали подорожники того часу:

«Україна, це все одно, що обітована земля, що її Господь Бог обіцяв жидівському народові; вона тече молоком і медом. Хто раз тільки побував на Україні, той уже не може розлучитися з нею, бо вона тягне кожну людину, як магнет залізо. Українське небо сміється й вабить людину до себе».

«Київщина — пише подорожник XVI ст. — має такі родючі землі, що як виорати їх паровою волів, тай то тільки один раз, то буде пребагатий врожай. Скрізь ростуть овочеві дерева, виноград. В старих дубах та буках рої пчіл і шільники, прегарної барви й запаху. Звіря по лісах і полях така сила, що зубрів, диких коней і оленів бють тільки для шкури. Дикі кози бють селяни тисячами. На ріках дуже багато бобрових гнізд. Птацтва стільки, що весною набирають хлопці повні човни яєць диких качок і гусей, журавлів та лебедів. Собак годують мясом і рибкою. На Поділлі доволі один раз зорати і кинути зерно — зародить і вдруге. Одного року буде другий і третій збір»...

Так було в Київщині й на Поділлі. Ще краща природа розгорталася на «диких полях», тих самих, що перед татарською навалою були землями найвищої, східно-європейської культури й цивілізації. Тепер вони опустіли, лежали облогом і... манили до себе нащадків тих, що за Олега й Володимира, мечем і плугом вирубували й виорювали межі Великої, Київської Держави. Тяга до тої «обітуваної землі», давно-колись загосподареної предками, тяга до волі й незалежності зродила козачину.

Почалося з «уходів». Мешканцям пограничних замків і їхніх околиць, що то по словам люстратора з XVI ст. «рушніці мали й стріляти добре вміли», не сиділося поза окопами й частоколами городів. Призвичаївшись до безупинної татарської небезпеки, загартувавшись в оборонній боротьбі з татарами, вони перейшли з оборони до наступу. Більшими й меншими, але заєдно озброєними й готовими на все гуртами, вони запускаються в степи. Ідуть туди по рибу, ловлять звіря, вибирають мід, виправляються по сіль, коли треба відброняються від татар, а коли можна, то нападають на них. Тількиж вертаючи з «уходів», мусять оплачуватися старостам, що хоч не зважувалися йти в степ, але вважали себе його «управителями».

Де далі й самі старости, помітивши дохідність «уходницького промислу», організують ватаги «уходників» і пробують з ними щастя в степу.

Хмельницький староста Предслав Лянцкоронський, вже в 1528 р. зібрав більш тисячі очайдухів, наскочив з ними на татарських чабанів і відібрав їм 500 коней та яких 30.000 овець. Успіхи «козацького промислу» почали заманювати в степи не самих тільки пограничних городян та селян, але й тогочасну аристократію. На чолі перших козацьких загонів бачимо таких вельмож, як Ілля та Константин Острожські, Сангушки, Потоцькі, Замойські, Збаражські, Заславські, Корецькі, магнатів, що їх тягла у степи не жадоба наживи, але туга лицарського серця за небезпеками воєнних пригод, за славою. Не саме добичництво, не

устроєм, що його підставою було повне закріпощення селянства. А тут, обабіч Дніпра простяглися неміряні, кинуті облогом простори, що про них писали подорожники того часу:

«Україна, це все одно, що обітована земля, що її Господь Бог обіцяв жидівському народові; вона тече молоком і медом. Хто раз тільки побував на Україні, той уже не може розлучитися з нею, бо вона тягне кожну людину, як магнет залізо. Українське небо сміється й вабить людину до себе».

«Київщина — пише подорожник XVI ст. — має такі родючі землі, що як виорати їх паровою волів, тай то тільки один раз, то буде пребагатий врожай. Скрізь ростуть овочеві дерева, виноград. В старих дубах та буках рої пчіл і шільники, прегарної барви й запаху. Звіря по лісах і полях така сила, що зубрів, диких коней і оленів бють тільки для шкури. Дикі кози бють селяни тисячами. На ріках дуже багато бобрових гнізд. Птацтва стільки, що весною набирають хлопці повні човни яєць диких качок і гусей, журавлів та лебедів. Собак годують мясом і рибкою. На Поділлі доволі один раз зорати і кинути зерно — зародить і вдруге. Одного року буде другий і третій збір»...

Так було в Київщині й на Поділлі. Ще краща природа розгорталася на «диких полях», тих самих, що перед татарською навалою були землями найвищої, східно-європейської культури й цивілізації. Тепер вони опустіли, лежали облогом і... манили до себе нащадків тих, що за Олега й Володимира, мечем і плугом вирубували й виорювали межі Великої, Київської Держави. Тяга до тої «обітуваної землі», давно-колись загосподареної предками, тяга до волі й незалежності зродила козачину.

Почалося з «уходів». Мешканцям пограничних замків і їхніх околиць, що то по словам люстратора з XVI ст. «рушніці мали й стріляти добре вміли», не сиділося поза окопами й частоколами городів. Призвичаївшись до безупинної татарської небезпеки, загартувавшись в оборонній боротьбі з татарами, вони перейшли з оборони до наступу. Більшими й меншими, але заєдно озброєними й готовими на все гуртами, вони запускаються в степи. Ідуть туди по рибу, ловлять звіря, вибирають мід, виправляються по сіль, коли треба відброняються від татар, а коли можна, то нападають на них. Тількиж вертаючи з «уходів», мусять оплачуватися старостам, що хоч не зважувалися йти в степ, але вважали себе його «управителями».

Де далі й самі старости, помітивши дохідність «уходницького промислу», організують ватаги «уходників» і пробують з ними щастя в степу.

Хмельницький староста Предслав Лянцкоронський, вже в 1528 р. зібрав більш тисячі очайдухів, наскочив з ними на татарських чабанів і відібрав їм 500 коней та яких 30.000 овець. Успіхи «козацького промислу» почали заманювати в степи не самих тільки пограничних городян та селян, але й тогочасну аристократію. На чолі перших козацьких загонів бачимо таких вельмож, як Ілля та Константин Острожські, Сангушки, Потоцькі, Замойські, Збаражські, Заславські, Корецькі, магнатів, що їх тягла у степи не жадоба наживи, але туга лицарського серця за небезпеками воєнних пригод, за славою. Не саме добичництво, не

сама охорона майна й життя пограничного населення зродили козаччину. Уже в її первопочинах приходять до слова ідеальні побуди, що то пізніше винесли козацтво на чоло української історії.

Назва й первопочини козацтва

Слово «к о з а к», не нашого, а турського походження. В мові польовців означало воно стільки, що — сторож, вартовий. В турецькій мові слово «козак» вживалося на означення вільної, незалежної нівідкого людини. Старі літописи й документи, вже в половині XV ст. знають татарських «козаків», що, як легко озброєна кіннота, сторожили Кафи та інших осередків італійської торгівлі на Криму. З кінця XV ст. (1492 р.) маємо, чи не першу взагалі, відомість про українських «козаків». В жалобі кримського хана литовському великому князеві, названо так людей з Києва й Черкас, що при усті Дніпра, під Тягинєю, розбили турецький корабель... Рік пізніше татарський хан титулує «козаками» військову дружину черкаського старости **Б о г д а н а Г л и н с ь к о г о**, що погромив турецьку твердиню — Очаків. З того часу українські «козаки» не сходять уже зі сторінок документів та літописів. Росте їхня слава, кріпшає внутрішня організація й могутніє їх суспільно-політичне значіння.

Остап Дашкевич

Славу першого з організаторів козаччини здобув собі черкаський староста (1515—1535) **О с т а п Д а ш к е в и ч**. Сповняючи свій уряд на самому, українсько-татарському пограниччю, він доволі гарно познайомився з технікою татарського воювання й, відплачуючи татарам за їхні наскоки, дуже часто заганявся з своїми «козаками» на Крим. Та було, що злякавши татар й примусивши до мирних взаємин, дружив з їхніми ватажками й, разом з ними, трівожив московське пограниччя.

Великою славою вкрилося ім'я Дашкевича в 1532 р., коли кримський хан, з великим військом і гарматами, даремне штурмував Черкаси, що в них засів Дашкевич з козаками.

Він то, на соймі в Пйотркові (1533), перший звернув увагу польсько-литовських панів на козаків, чиб не використали їх для постійної охорони південного пограниччя України перед татарами. Він радив зорганізувати до 2 000 козаків і уставити їх на татарських перевозах, але його думку й ініціативу знехтували. Вже тоді козаччина мусила мати свою силу й вагу, так щодо скількості як і щодо якості. Свідчать про те безупинні скарги татар литовському великому князеві на козаків.

У 1541 р. починаються спроби з боку польсько-литовської влади опанувати козацьку стихію. В пограничні землі посилаються переписчики, пограничним старостам видаються накази приборкати козаків. Але в непевних умовах степового пограниччя не можна було й мріяти ані про реєстрацію козаків, ані про їх приборкання. Покищо, «козакування» було ще тільки принагідним, сезонним «промислом» пограничного населення, а козацька, суспільна верства ще не оформилася. Таксамо не можна було ввести того козакування в певні службні норми. Козаччи-

сама охорона майна й життя пограничного населення зродили козаччину. Уже в її первопочинах приходять до слова ідеальні побуди, що то пізніше винесли козацтво на чоло української історії.

Назва й первопочини козацтва

Слово «к о з а к», не нашого, а турського походження. В мові польовців означало воно стільки, що — сторож, вартовий. В турецькій мові слово «козак» вживалося на означення вільної, незалежної нівідкого людини. Старі літописи й документи, вже в половині XV ст. знають татарських «козаків», що, як легко озброєна кіннота, сторожили Кафи та інших осередків італійської торгівлі на Криму. З кінця XV ст. (1492 р.) маємо, чи не першу взагалі, відомість про українських «козаків». В жалобі кримського хана литовському великому князеві, названо так людей з Києва й Черкас, що при усті Дніпра, під Тягинєю, розбили турецький корабель... Рік пізніше татарський хан титулує «козаками» військову дружину черкаського старости **Б о г д а н а Г л и н с ь к о г о**, що погромив турецьку твердиню — Очаків. З того часу українські «козаки» не сходять уже зі сторінок документів та літописів. Росте їхня слава, кріпшає внутрішня організація й могутніє їх суспільно-політичне значіння.

Остап Дашкевич

Славу першого з організаторів козаччини здобув собі черкаський староста (1515—1535) **О с т а п Д а ш к е в и ч**. Сповняючи свій уряд на самому, українсько-татарському пограниччю, він доволі гарно познайомився з технікою татарського воювання й, відплачуючи татарам за їхні наскоки, дуже часто заганявся з своїми «козаками» на Крим. Та було, що злякавши татар й примусивши до мирних взаємин, дружив з їхніми ватажками й, разом з ними, трівожив московське пограниччя.

Великою славою вкрилося ім'я Дашкевича в 1532 р., коли кримський хан, з великим військом і гарматами, даремне штурмував Черкаси, що в них засів Дашкевич з козаками.

Він то, на соймі в Пйотркові (1533), перший звернув увагу польсько-литовських панів на козаків, чиб не використали їх для постійної охорони південного пограниччя України перед татарами. Він радив зорганізувати до 2 000 козаків і уставити їх на татарських перевозах, але його думку й ініціативу знехтували. Вже тоді козаччина мусила мати свою силу й вагу, так щодо скількості як і щодо якості. Свідчать про те безупинні скарги татар литовському великому князеві на козаків.

У 1541 р. починаються спроби з боку польсько-литовської влади опанувати козацьку стихію. В пограничні землі посилаються переписчики, пограничним старостам видаються накази приборкати козаків. Але в непевних умовах степового пограниччя не можна було й мріяти ані про реєстрацію козаків, ані про їх приборкання. Покищо, «козакування» було ще тільки принагідним, сезонним «промислом» пограничного населення, а козацька, суспільна верства ще не оформилася. Таксамо не можна було ввести того козакування в певні службні норми. Козаччи-

на творилася стихійно й оформлювалася й консолідувала сама, не бажаючи собі втручувань з боку. На теж вона й вийшла в степ, на те важила своїм життям і здоров'ям, щоби збутися посторонньої опіки. В половині XVI ст. козаччина вже опановує Дніпровий Низ. З існуванням козацької формації на Низу, починають уже рахуватися не тільки татари, а й польсько-литовський уряд.

Дмитро Байда-Вишневецький

Великої зажив слави й здобув собі безсмертне ім'я в потомности князь Дмитро Байда-Вишневецький, що йому король Жигмонт Август II в 1550-их рр. доручив охорону українського пограниччя перед татарами. Він перший, мабуть, збудував укріплення на острові Хортиці, за Дніпровими порогами й тим дав початок славній Запорізькій Січі.

Почувши себе безпечним у далекій, степовій твердині, він не дбав про злагоду з польсько-литовською владою й на власну руку задружував з її противниками.

В 1558 р. він звязався з москалями й ходив з ними походом на Крим. Потім він таки вернувся в польсько-литовське підданство й далі сторожив пограниччя на Хортиці. В 1563 р. він, мабуть, бажаючи добути собі молдавський престіл, пішов з 4.000 козаків походом на Молдавію. Але в битві з турками він попав у полон, й на приказ султана Селмана II був розстріляний у Царгороді. Його життя й смерть оспівані в народних піснях, що їх до нині тямить уся Україна, як довга й широка.

Народня традиція впевняє, що турецький султан звелів скинути Байду-Вишневецького з високої башти в море. Падаючи, він завис на гаку вмурованому в стіну, й так висів на ньому три дні. Завішеному на гаку Байді, нібито обіцяли турки життя, волю й скарби, султан бажав собі навіть Байду за зятя, тільки він покинув батьківську віру й побісурменився. Але Байда, конаючи на гаку, ляв турків, насміхався з їхньої віри й згинув лицарською смертю, не зрадивши.

Народна пісня і традиція, напевне виідеалізувала постать князя Дмитра Байди-Вишневецького, вклавши в неї своє розуміння козаччини, як ордену неустрашимих лицарів за «руську віру й націю». Всеж таки і справжній, історичний Байда, як організатор козаччини й перший будівничий Запорізької Січі, а перш за все творець перших напрямних козацької політики, заслужив собі на безсмертну славу. Він показав українському «степовому гультайству» шлях на одновірну й тоді ще українську, культурною та етнографічним складом населення, Молдавію, а через неї до Чорного моря.

Слідами Байди-Вишневецького пішов волинський князь Богдан Ружинський. Він уже титулується «гетьманом низових козаків», що на їх чолі ходив походами на Крим, а в 1577 р. гине лицарською смертю під Аслям-Керменом, при устю Дніпра.

Ружинський, це «гетьман Богданко» народньої традиції й сучасного йому літописання. Папроцький, оповідаючи про лицарство пограничної української шляхти в книжці, виданій 1575 р. славить його, як того, що

на творилася стихійно й оформлювалася й консолідувала сама, не бажаючи собі втручувань з боку. На теж вона й вийшла в степ, на те важила своїм життям і здоров'ям, щоби збутися посторонньої опіки. В половині XVI ст. козаччина вже опановує Дніпровий Низ. З існуванням козацької формації на Низу, починають уже рахуватися не тільки татари, а й польсько-литовський уряд.

Дмитро Байда-Вишневецький

Великої зажив слави й здобув собі безсмертне ім'я в потомности князь Дмитро Байда-Вишневецький, що йому король Жигмонт Август II в 1550-их рр. доручив охорону українського пограниччя перед татарами. Він перший, мабуть, збудував укріплення на острові Хортиці, за Дніпровими порогами й тим дав початок славній Запорізькій Січі.

Почувши себе безпечним у далекій, степовій твердині, він не дбав про злагоду з польсько-литовською владою й на власну руку задружував з її противниками.

В 1558 р. він звязався з москалями й ходив з ними походом на Крим. Потім він таки вернувся в польсько-литовське підданство й далі сторожив пограниччя на Хортиці. В 1563 р. він, мабуть, бажаючи добути собі молдавський престіл, пішов з 4.000 козаків походом на Молдавію. Але в битві з турками він попав у полон, й на приказ султана Селмана II був розстріляний у Царгороді. Його життя й смерть оспівані в народних піснях, що їх до нині тямить уся Україна, як довга й широка.

Народня традиція впевняє, що турецький султан звелів скинути Байду-Вишневецького з високої башти в море. Падаючи, він завис на гаку вмурованому в стіну, й так висів на ньому три дні. Завішеному на гаку Байді, нібито обіцяли турки життя, волю й скарби, султан бажав собі навіть Байду за зятя, тільки він покинув батьківську віру й побісурменився. Але Байда, конаючи на гаку, ляв турків, насміхався з їхньої віри й згинув лицарською смертю, не зрадивши.

Народна пісня і традиція, напевне виідеалізувала постать князя Дмитра Байди-Вишневецького, вклавши в неї своє розуміння козаччини, як ордену неустрашимих лицарів за «руську віру й націю». Всеж таки і справжній, історичний Байда, як організатор козаччини й перший будівничий Запорізької Січі, а перш за все творець перших напрямних козацької політики, заслужив собі на безсмертну славу. Він показав українському «степовому гультайству» шлях на одновірну й тоді ще українську, культурною та етнографічним складом населення, Молдавію, а через неї до Чорного моря.

Слідами Байди-Вишневецького пішов волинський князь Богдан Ружинський. Він уже титулується «гетьманом низових козаків», що на їх чолі ходив походами на Крим, а в 1577 р. гине лицарською смертю під Аслям-Керменом, при устю Дніпра.

Ружинський, це «гетьман Богданко» народньої традиції й сучасного йому літописання. Папроцький, оповідаючи про лицарство пограничної української шляхти в книжці, виданій 1575 р. славить його, як того, що

«покинувши світові розкоші, станув, як мужній лев, піднісши руку праву, щоби звести з поганами розправу криваву».

Швидкий зріст і чимраз міцніша організація козацтва, що з припадково творених загонів, перероджувалися в чітко окреслену верству вільного лицарства, примушує литовсько-польську владу зацікавитися «козацьким питанням». Загострювалося воно в міру того, як «уходництво» почало перемінюватися в тривку, військову колонізацію «диких піль». Чим далі, тим рідше верталися «уходники» додому, чим далі тим густіше покривався степ укріпленими городками-зимовиками, що не лякалися татарви, але й почали нехтувати старостинську владу. На Дніпрових островах — Базавлуку, Томаківці й Хортиці, потворилися вже справжні козаці республіки, що слухали власних, виборних старшин, і, поширюючи свою колонізацію на степ, ставали з дня на день загрозливіші для сусідів — все одно, чи були це татари, москалі, чи «своїж» такі старости.

Вже у 1580-их рр. усталилася організація козацтва в той спосіб, що на річці Самарі й під самим татарським пограниччям жили «річні» козаки, риболови, що як колись скити-хлібороби, дбали за прохарчування «лицарських» козаків, осілих на самому Дніпрі й зайнятих тільки воєнним ділом. Тоді то головний козацький кіш розтаборився на острові Т о м а к і в ц і «такому шурокому, що на ньому може прожити 20.000 людей і чимало коней», як говорить сучасник Самійло Зборовський.

Звивши собі свою «січ» (засік, городок) за Дніпровими порогами, уже тоді козаки звали себе «січовиками» й «запорожцями» й різко порвали звязки з пограничними старостами, обороняючи свою незалежність від кожного, хтоб на неї не наставав...

Польсько-литовський уряд дуже скоро зрозумів, до чого воно йде й пробував, поки час, опанувати козацьку стихію, по доброму.

В 1568 р. він закликає їх покинути Дніпровий Низ, й зтягнутись до нього на службу, за відповідною платою. Коронному гетьманові Язловецькому звелів король списати 300 козаків у «реєстр» і вийнявши їх зпід старостинської влади, перебрати під свою руку, та запевнити їм деяку внутрішню самоуправу. Зведені в реєстр козаки мусли слухати наданого їм «старшого», що будучи їх начальником, був би й козацьким суддею. Таким старшим для зареєстрованих козаків назначено тодіж шляхтича, І в а н а Б а д о в с ь к о г о. І справді, деяка частина козацтва перейшла на королівську службу, але в порівнанні з рештою козацтва, тих 300 «реєстровиків» було краплею в морі, що росло з дня на день і чимраз дужче... хвилювало. Всежтаки перша спроба польсько-литовської влади прибрати козаків у руки, мала для дальшого розвитку козацтва величезну вагу. Воно зрозуміло, що з ним числяться, шукують з ним порозуміння й злагоди, для чого готові поступитися навіть самою владою над ними. Автономія дана тільки частині козацтва, втягнутого в реєстр, була прийнята козацьким загалом, як основа для створення нової суспільної верстви, з особливими завданнями і такими самими привілеями.

«покинувши світові розкоші, станув, як мужній лев, піднісши руку праву, щоби звести з поганами розправу криваву».

Швидкий зріст і чимраз міцніша організація козацтва, що з припадково творених загонів, перероджувалися в чітко окреслену верству вільного лицарства, примушує литовсько-польську владу зацікавитися «козацьким питанням». Загострювалося воно в міру того, як «уходництво» почало перемінюватися в тривку, військову колонізацію «диких піль». Чим далі, тим рідше верталися «уходники» додому, чим далі тим густіше покривався степ укріпленими городками-зимовиками, що не лякалися татарви, але й почали нехтувати старостинську владу. На Дніпрових островах — Базавлуку, Томаківці й Хортиці, потворилися вже справжні козаці республіки, що слухали власних, виборних старшин, і, поширюючи свою колонізацію на степ, ставали з дня на день загрозливіші для сусідів — все одно, чи були це татари, москалі, чи «своїж» такі старости.

Вже у 1580-их рр. усталилася організація козацтва в той спосіб, що на річці Самарі й під самим татарським пограниччям жили «річні» козаки, риболови, що як колись скити-хлібороби, дбали за прохарчування «лицарських» козаків, осілих на самому Дніпрі й зайнятих тільки воєнним ділом. Тоді то головний козацький кіш розтаборився на острові Т о м а к і в ц і «такому шурокому, що на ньому може прожити 20.000 людей і чимало коней», як говорить сучасник Самійло Зборовський.

Звивши собі свою «січ» (засік, городок) за Дніпровими порогами, уже тоді козаки звали себе «січовиками» й «запорожцями» й різко порвали звязки з пограничними старостами, обороняючи свою незалежність від кожного, хтоб на неї не наставав...

Польсько-литовський уряд дуже скоро зрозумів, до чого воно йде й пробував, поки час, опанувати козацьку стихію, по доброму.

В 1568 р. він закликає їх покинути Дніпровий Низ, й зтягнутись до нього на службу, за відповідною платою. Коронному гетьманові Язловецькому звелів король списати 300 козаків у «реєстр» і вийнявши їх зпід старостинської влади, перебрати під свою руку, та запевнити їм деяку внутрішню самоуправу. Зведені в реєстр козаки мусли слухати наданого їм «старшого», що будучи їх начальником, був би й козацьким суддею. Таким старшим для зареєстрованих козаків назначено тодіж шляхтича, І в а н а Б а д о в с ь к о г о. І справді, деяка частина козацтва перейшла на королівську службу, але в порівнанні з рештою козацтва, тих 300 «реєстровиків» було краплею в морі, що росло з дня на день і чимраз дужче... хвилювало. Всежтаки перша спроба польсько-литовської влади прибрати козаків у руки, мала для дальшого розвитку козацтва величезну вагу. Воно зрозуміло, що з ним числяться, шукують з ним порозуміння й злагоди, для чого готові поступитися навіть самою владою над ними. Автономія дана тільки частині козацтва, втягнутого в реєстр, була прийнята козацьким загалом, як основа для створення нової суспільної верстви, з особливими завданнями і такими самими привілеями.

Іван Підкова

Шляхом на Молдавію, що його протер князь Дмитро Байда-Вишневецький, пішов черговий козацький отаман Іван Підкова. Вславились поміж козаками своєю львиною силою й відвагою, назвав себе Підкова братом молдавського господаря Івоні та претендентом на молдавський престіл. Видно, що претенсії Підкови спіралися на якихсь правних основах, коли молдавські вельможі, прочувши, що він наодиться поміж козаками, прислали до нього посольство з проханням прийти в Молдавію, прогнати відтіля турецького ставленика Петрила й самому засісти на молдавському престолі.

Підкова не гаявся, взяв 4 000 козаків, пішов на Молдавію, розбив Петрила з його турецькою допомогою, здобув молдавську столицю Ясси й справді засів на молдавському престолі. Наскільки Підкова був загрозливим противником для турецького султана, свідчить факт, що він кинувся зі скаргами на Підкову до польського короля Баторія. Баторій, що ладився тоді до розправи з Московщиною й запобігав порозумінням з турецьким султаном, рішив виступити проти Підкови. Не могучи дістати його до рук силою, покористувався підступом. Коли Підкова вертав, з Молдавії на Запоріжжя, браславський воєвода князь Збаражський, перестрів Підкову й «по приятельськи» порадив козацькому отаманові поїхати до короля й поговорити з ним про справи пограничної політики.

Підкова, певний того, що за його перемогу над «невірними» турками жде його тільки похвала й заплата, поїхав до короля. Та тут ждала його болюча несподіванка. Король звелів Підкову арештувати й стратити на львівському ринку. Було це в 1578 р. Даремне вставлялися за Підковою в короля українські вельможі, даремне сам Підкова пробував сколихнути королівську совість, мовляв його «рука, що підіймалася на ворогів хреста Господнього», варта більшої пошани, аніж королівських кайдан. Підкові зрубано голову на львівському ринку, а тіло його поховано в підземеллях братської, Успенської церкви.

Трагічна смерть Підкови не залякала козаків і не примусила їх кинути своїх плянів про Молдавію. Тогож таки року, як згинув Підкова, вони йдуть новим походом на Молдавію, ведучи нового претендента на молдавський престіл — Олександра, брата Підкови. Розгромити їх удалося туркам шойно при допомозі семигородських військ, при чому Олександр попав у руки туркам, що замучили його на палі. Тоді козакі ще раз зібралися й повели з собою в Молдавію третього з черги претендента на молдавський престіл — Петра, сина замученого турками Олександра. Тим разом похід не вдався. Спаливши пограничне, молдавське місто Сороку й спустошивши Молдавію, вони були розгромлені молдавським господарем, а претендент Петро згинув у молдавській неволі. Король Баторій силувався приборкати козаків, як міг, але не маючи впливу на козацькі виступи і пляни, оправдувався перед султаном, мовляв це «не його» козаки... а московські. Козацька стихія поросла вже в піря, намітила собі й почала переводити пляни, що де далі тим більше йшли в розріз з інтересами і задумами тих, що володіли українськими землями.

Іван Підкова

Шляхом на Молдавію, що його протер князь Дмитро Байда-Вишневецький, пішов черговий козацький отаман Іван Підкова. Вславились поміж козаками своєю львиною силою й відвагою, назвав себе Підкова братом молдавського господаря Івоні та претендентом на молдавський престіл. Видно, що претенсії Підкови спіралися на якихсь правних основах, коли молдавські вельможі, прочувши, що він наодиться поміж козаками, прислали до нього посольство з проханням прийти в Молдавію, прогнати відтіля турецького ставленика Петрила й самому засісти на молдавському престолі.

Підкова не гаявся, взяв 4 000 козаків, пішов на Молдавію, розбив Петрила з його турецькою допомогою, здобув молдавську столицю Ясси й справді засів на молдавському престолі. Наскільки Підкова був загрозливим противником для турецького султана, свідчить факт, що він кинувся зі скаргами на Підкову до польського короля Баторія. Баторій, що ладився тоді до розправи з Московщиною й запобігав порозумінням з турецьким султаном, рішив виступити проти Підкови. Не могучи дістати його до рук силою, покористувався підступом. Коли Підкова вертав, з Молдавії на Запоріжжя, браславський воєвода князь Збаражський, перестрів Підкову й «по приятельськи» порадив козацькому отаманові поїхати до короля й поговорити з ним про справи пограничної політики.

Підкова, певний того, що за його перемогу над «невірними» турками жде його тільки похвала й заплата, поїхав до короля. Та тут ждала його болюча несподіванка. Король звелів Підкову арештувати й стратити на львівському ринку. Було це в 1578 р. Даремне вставлялися за Підковою в короля українські вельможі, даремне сам Підкова пробував сколихнути королівську совість, мовляв його «рука, що підіймалася на ворогів хреста Господнього», варта більшої пошани, аніж королівських кайдан. Підкові зрубано голову на львівському ринку, а тіло його поховано в підземеллях братської, Успенської церкви.

Трагічна смерть Підкови не залякала козаків і не примусила їх кинути своїх плянів про Молдавію. Тогож таки року, як згинув Підкова, вони йдуть новим походом на Молдавію, ведучи нового претендента на молдавський престіл — Олександра, брата Підкови. Розгромити їх удалося туркам шойно при допомозі семигородських військ, при чому Олександр попав у руки туркам, що замучили його на палі. Тоді козакі ще раз зібралися й повели з собою в Молдавію третього з черги претендента на молдавський престіл — Петра, сина замученого турками Олександра. Тим разом похід не вдався. Спаливши пограничне, молдавське місто Сороку й спустошивши Молдавію, вони були розгромлені молдавським господарем, а претендент Петро згинув у молдавській неволі. Король Баторій силувався приборкати козаків, як міг, але не маючи впливу на козацькі виступи і пляни, оправдувався перед султаном, мовляв це «не його» козаки... а московські. Козацька стихія поросла вже в піря, намітила собі й почала переводити пляни, що де далі тим більше йшли в розріз з інтересами і задумами тих, що володіли українськими землями.

ЗМІСТ

XXI. Козаччина	5—24
XXII. Від Конашевича до Остряїна	25—36
XXIII. Культурно-національний рух XVI—XVII ст.	37—53
XXIV. Хмельниччина	54—76
XXV. Виговський і Юрась Хмельниченко	77—88
XXVI. Петро Дорошенко	89—103
XXVII. Іван Мазепа	104—118
XXVIII. Упадок Гетьманщини	119—139
XXIX. Правобічна Україна	140—148
XXX. Устрій, побут і культура Подніпрів'я в XVII—XVIII ст.	149—163
XXXI. Письменство XVII—XVIII ст.	164—178
XXXII. Образотворче мистецтво XVI—XVIII ст.	179—221
XXXIII. Відродження	222—244
XXXIV. «Весна народів» у Галичині	245—262
XXXV. Народництво і українофільство	263—308
XXXVI. Галичина українським Піємонттом	280—308
XXXVII. В огні світової пожежі	309—336
XXXVIII. Українська держава	337—382
XIX. На культурному фронті	383—392
XI. Додаток	393—400

ЗМІСТ

XXI. Козаччина	5—24
XXII. Від Конашевича до Остряїна	25—36
XXIII. Культурно-національний рух XVI—XVII ст.	37—53
XXIV. Хмельниччина	54—76
XXV. Виговський і Юрась Хмельниченко	77—88
XXVI. Петро Дорошенко	89—103
XXVII. Іван Мазепа	104—118
XXVIII. Упадок Гетьманщини	119—139
XXIX. Правобічна Україна	140—148
XXX. Устрій, побут і культура Подніпрів'я в XVII—XVIII ст.	149—163
XXXI. Письменство XVII—XVIII ст.	164—178
XXXII. Образотворче мистецтво XVI—XVIII ст.	179—221
XXXIII. Відродження	222—244
XXXIV. «Весна народів» у Галичині	245—262
XXXV. Народництво і українофільство	263—308
XXXVI. Галичина українським Піємонттом	280—308
XXXVII. В огні світової пожежі	309—336
XXXVIII. Українська держава	337—382
XIX. На культурному фронті	383—392
XI. Додаток	393—400